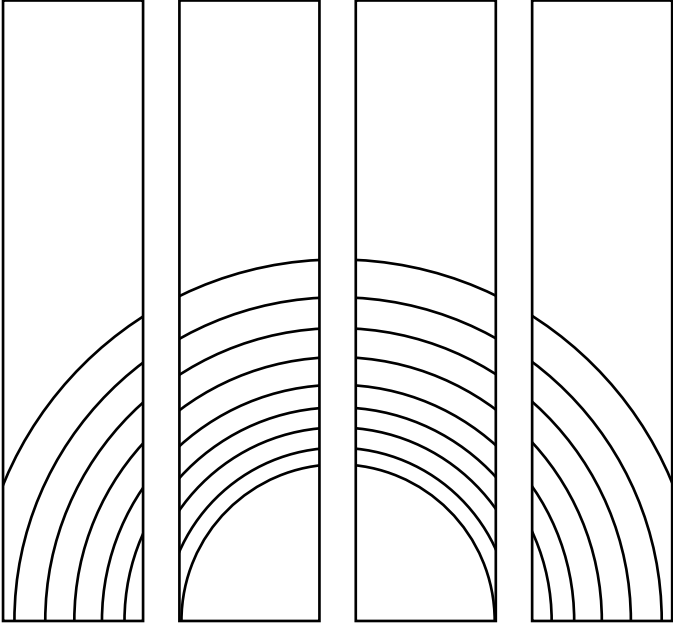

**Humanizace
českého vězeňství
očima jeho aktérů**

Lukáš Dirga

**Humanizace
českého vězeňství
očima jeho aktérů**

**Humanizace
českého vězeňství
očima jeho aktérů**

Lukáš Dirga

Plzeň
2020

**FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY
V PLZNI**

Humanizace českého vězeňství očima jeho aktérů

Lukáš Dirga

Vydání publikace bylo schváleno Vědeckou redakcí
Západočeské univerzity v Plzni.

Recenzenti:

doc. PhDr. Jiří Buriánek CSc.

PhDr. Petr Juříček, Ph.D

Grafický návrh obálky:

Anastasia Vrublevská

Typografická úprava:

Mgr. Jakub Pokorný

Vydala:

Západočeská univerzita v Plzni,

Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň

První vydání, 178 stran

Pořadové číslo: 2305, ediční číslo: 55-096-20

Plzeň 2020

ISBN 978-80-261-0961-7

ISBN 978-80-261-0848-1 (tištěná verze)

© Západočeská univerzita v Plzni

Mgr. Lukáš Dirga, Ph.D.

Publikace vznikla s podporou projektu
Sondy do prostředí exkludovaných (SGS-2018-020)
v rámci grantového systému
Západočeské univerzity v Plzni.

Obsah

O autorovi	1
Předmluva	2
Úvod	5
I. Vězení v kontextu humanizace	13
1 Humanizace jako cesta k vysněnému cíli?	19
2 Věznice jako vrchol humanizačního procesu a místo implementace ideálů humanizace do praxe?	33
2.1 Vězení jako totální, formální a byrokratická instituce	44
3 Vězeňská etnografie jako cesta za hranice totální instituce	55
3.1 Příběh kvazi-etnografického výzkumu v ostrahových věznicích	72
II. Různorodá pojetí humanizace českého vězeňství: pohledy z praxe	84
4 Bez jednotné definice, ale s důrazem na penal welfarism	86
5 Proces humanizace českého vězeňství v perspektivách jeho aktérů	100
5.1 (Re)produkce a zvládání nejistoty	108
5.2 Vnitřní rozpory populace zaměstnanců českých věznic ...	120
5.3 Pragmaticky využitě zklamání	140
Závěr	148
Seznam použité literatury	157
Zkratky	174
Rejstřík	175
Summary	177

O autorovi

Lukáš Dirga (1987) vystudoval sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. V současné době působí na Katedře sociologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni jako odborný asistent. Hlavní oblastí jeho zájmu je zkoumání vězeňských světů na pomezí penitenciární sociologie (sociologie vězeňství), kriminologie a penologie. Věnuje se zejména studiu humanizace českého vězeňství, mocenským aspektům života za mřížemi, tělesnosti ve vězeňském prostředí či aktuálně roli a významu náboženství v českých věznicích. Nedílnou součástí jeho odborného zaměření je dále problematika metodologie vězeňského výzkumu. Od roku 2016 zastává také pozici koordinátora resortního výzkumu na Ministerstvu spravedlnosti.

Předmluva

Milé čtenářky, milí čtenáři,

dovolte mi, abych vám na tomto místě v krátkosti objasnil zrod knihy, kterou právě držíte v rukou a která představuje výsledek několikaletého výzkumu, který jsem realizoval během doktorského studia. Jedná se o upravené a aktualizované knižní vydání disertační práce obhájené v roce 2018¹. Problematice vězeňství se však věnuji již od doby magisterského studia, kdy jsem se v diplomové práci zabýval vlivem vězeňského prostředí na identitu vězeňských dozorců.

Výzkum, ze kterého tato kniha vychází, se od toho předchozího liší v podstatném rozšíření metodologických možností spojených s povolením ke vstupu do vnitřních prostor několika věznic. Otevřel se mi tím prostor zažít (alespoň částečně) aspekty každodenního vězeňského života „na vlastní kůži“, hovořit s odsouzenými i zaměstnanci a seznámit se s řadou písemných pramenů, které jsou pro pochopení vězeňského světa důležité. Mé upřímné poděkování proto patří zástupcům managementu věznic, kteří uvedené umožnili. Patří také všem, kteří byli ochotní věnovat svůj čas a na výzkumu participovat. Dostalo se mi možnosti potkat mnoho inspirativních osobností, což vedlo ke změně nejen mé profesní, ale i životní perspektivy.

Výzkum bych nedokončil bez velké podpory rodiny, zejména rodičů a přítelkyně Kateřiny. Energii mi během této doby dodávali také moji přátelé a kolegové. Poděkovat bych chtěl dále všem odborníkům, se kterými jsem svou práci konzultoval a kteří mi trpělivě „nastavovali kritické zrcadlo“. Nikdy jsem nebyl odmítnut

¹ Disertační práci jsem obhájl na Univerzitě Palackého v Olomouci pod názvem „*Humanizace po česku: analýza humanizace na úrovni psaných pravidel a reálné praxe v českých věznicích*“.

a vždy se mi dostalo mnoha užitečných rad, které mě v mém úsilí posouvaly kupředu. V tomto kontextu patří největší dík Janu Váněmu, bez jehož profesionálního a zároveň lidského přístupu a podpory bych své doktorské studium ani tuto knihu dokončit nedokázal.

Závěrem si dovoluji uvést poslední skutečnost, která významně ovlivnila mou odbornou perspektivu. V průběhu doktorského studia jsem začal pracovat na Ministerstvu spravedlnosti České republiky jako koordinátor resortního výzkumu. Díky této profesní příležitosti jsem pokračoval v relativně pravidelných návštěvách českých i zahraničních věznic, díky čemuž jsem mohl komunikovat s různými skupinami aktérů. To mi pomohlo zvýšit citlivost vůči vězeňskému prostředí a procesům, které jej ovlivňují.

V průběhu psaní knihy jsem se do věznic opakovaně vracel a má interpretace dat se tak postupně zpřesňovala tím, že jsem mohl své myšlenky a průběžná zjištění komparovat s žitým světem za mřížemi věznic. Doposud jsem navštívil 25 českých věznic všech typů a několik věznic v Dánsku, Irsku, Itálii, Německu, Severním Irsku, Slovensku a Norsku.

Stále však cítím vůči vězeňskému prostředí značný respekt a sám sebe vidím jako člověka, který je vděčný za možnost alespoň částečně nahlédnout do světa za vysokými zdmi s ostatním drátem. V žádném případě se nestavím do role obhájce systému, naopak je mým cílem jej kriticky reflektovat s ohledem na zvolené téma. Jakkoli se domnívám, že již nejsem úplným nováčkem na poli vězeňského výzkumu, uvědomuji si, že se (terminologií Kateřiny Nedbákové) stále učím sociologickému řemeslu a o vězeňském světě vím poměrně málo. Goffmanovskou perspektivou se mi dostalo možnosti shlédnout řadu představení na vězeňském jevišti, ale o tom, co se odehrává v zákulisí, se musím ještě mnoho dozvědět.

Doufám, že tato kniha posune hranice vašeho poznání a její čtení pro vás bude alespoň tak příjemné, jako byla pro mě realizace výzkumu. Nečekejte však od této knihy odpověď na otázku, zda a nakolik je naše vězeňství humanizované. Takovouto odpověď byste v ní hledali marně. Nicméně pevně věřím, že svým malým dílem přispějí k rozvoji české penitenciární sociologie, jejíž základy položila kritická kriminoložka Gerlinda Šmausová a později je rozšířila svým etnografickým výzkumem Kateřina Nedbálková.

Praha, leden 2020

Úvod

All prisoners shall be treated with the respect due to their inherent dignity and value as human beings. No prisoner shall be subjected to, and all prisoners shall be protected from, torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, for which no circumstances whatsoever may be invoked as a justification (United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners – The Mandela Rules)

Pokus o popis různorodosti definic a přístupů aktérů světa za mířemi českých věznic k procesu humanizace českého vězeňství. Tímto způsobem vnímám knihu, kterou právě čtete. V této definici je obsažen cíl práce i očekávání, která je na knihu možné klást, i to, co byste čekat neměli. V knize si nekladu otázku, zda a do jaké míry je české vězeňství humanizované. Stále toho totiž vím o českém vězeňství příliš málo na to, abych mohl na tuto otázku bezezbytku odpovědět. Pro zhodnocení míry humanizovanosti českého vězeňství bych musel nejprve jasně definovat, co se pod pojmem humanizace skrývá. A právě v tomto bodě mé úsilí začíná.

Proces humanizace je již od počátku devadesátých let minulého století označován za jeden z hlavních směrů, potažmo ústředních cílů, vývoje českého (respektive částečně československého) vězeňství (Vězeňská služba ČR 2005: 6). Tento pojem je reflektován a zdůrazňován na úrovni oficiálních koncepčních dokumentů, tedy těch dokumentů, které vytyčují hranice vývoje českého vězeňství a definují rozsah dílčích změn. Pokud v rámci oficiálních proklamací vystupuje proces humanizace českého vězeňství jako cesta i cíl, napadá mě otázka, jakým způsobem je

pojem humanizace definován na úrovni psaných dokumentů. Je humanizace vnímána jako cílový stav, nebo jde spíše o proces k dosažení cíle? Pokud ano, v čem tento proces spočívá? Jakým způsobem definují humanizaci českého vězeňství aktéři vězeňského světa, kteří se na jeho každodenní realitě spolupodílejí? Liší se tyto definice? Pokud ano, tak proč?

Tyto a mnohé další otázky jsem si kladl, ale odpovědi na ně nenacházel. To bylo hlavním impulzem pro realizaci vlastního terénního výzkumu, který tvoří základ této knihy. V pozadí mých úvah se neustále vynořovala otázka, co znamená pojem humanizace v kontextu českého vězeňství. Při snaze stanovit nejlepší způsob, jak na tuto otázku odpovědět (odbornou terminologií stanovit design výzkumu), vycházel jsem z dosavadních teoretických i praktických znalostí o vězeňském světě.

Věznice vnímám jako byrokratické organizace vyznačující se prvky totální instituce tak, jak je popsal již Erving Goffman (Goffman 1961). To znamená, že věznice představují formální byrokratické aparáty určené ke koordinaci aktivit velkého množství lidí (Keller 2007: 2), přičemž je možné tuto koordinaci popsat jako totální. Jejím cílem je úprava a kontrola veškerých oblastí života jedinců, kteří se v prostoru věznice pohybují (či po určitou dobu žijí). Základem této koordinace je snaha písemně kodifikovat každý aspekt vězeňské každodennosti a stanovit mechanismus kontroly a vynucování dodržování takto nastavených pravidel.

Bez obsahové analýzy předmětných dokumentů jsem se ve svém výzkumu tedy obejít nemohl. Zároveň jsem si však byl vědom, že věznice nejsou jen dobře (písemně) nastavené organizace plně vzájemně interagujících „strojů“ bez vlastní iniciativy. Ztotožnil jsem se naopak s perspektivou Michela Croziera, který vnímá členy organizací jako aktéry aktivní, kteří k psaným pravidlům přistupují velmi tvořivým způsobem (Crozier 1970; Crozier, Friedberg 1977). Aktivní tvořivý přístup je vlastnost, která je přisuzována

zejména odsouzeným (Dirga, Hasmanová Marhánková 2014). Na základě provedeného výzkumu se však jako aktivní ukázaly všechny skupiny dotázaných aktérů vězeňského světa, jelikož nikdo z nich nepopisoval svou roli jako zcela pasivní přijímání a dodržování psaných pravidel.

S vědomím nutnosti reflektovat jejich roli, přemýšlel jsem nad tím, jakým způsobem ke studiu aktérských perspektiv přistoupit. Relevantní možnost představuje kvantitativní přístup, který je v českém i zahraničním kontextu využíván a poskytuje nástroje využitelné i mimo akademické bádání. V českém prostředí je příkladem nástroj SARPO – souhrnná analýza rizik a potřeb odsouzených (Jiříčka, Podaná, Petras, Hůrka 2014; Drahý, Hůrka, Petras 2018), v zahraničním kontextu MQPL – Measuring Quality of Prison Life (např. Liebling, Hulley, Crewe 2011). Blíže o nich pojednám na následujících stranách.

Na základě rešerše odborných zdrojů a zejména vlastní předchozí výzkumnické zkušenosti jsem se však rozhodl využít kvalitativní metodologii (oba přístupy nicméně považuji za stejně hodnotné). Využití kvalitativní metodologie při snaze analyzovat vězeňský svět není v rámci sociálních věd ničím ojedinělým. Současní výzkumníci zabývající se o život za vězeňskými mřížemi mohou využít více než osmdesátileté historie kvalitativního vězeňského výzkumu. Za jednoho z „otců zakladatelů“ tohoto směru bádání v sociologii je označován Donald Clemmer, který se již na počátku čtyřicátých let minulého století proslavil svým konceptem *prizonizace*. Ani Clemmer však nebyl prvním, kdo kvalitativní přístup ke studiu vězeňského života použil. Historii kvalitativního vězeňského výzkumu představím v metodologické kapitole.

Zcela novým není ani zájem o samotnou problematiku humanizace. Téma humanity, respektive jejího definování, dodržování, reálných projevů a strategií kontinuálního etablování se stalo jednou z klíčových oblastí proběhnuvších, či stále probíhajících

postupných reforem mnoha oblastí života². Spory ohledně definice, podoby či povahy humanity můžeme sledovat v současných prohlášeních politiků (Vláda ČR 2018) či debatách akademiků i laické veřejnosti.

I přes značný význam, který je problematice humanizace způsobů trestání proklamativně přikládán, není zájem sociologů (či obecně sociálních vědců) o její zkoumání nijak závratný. Vězeňství nepatří mezi mainstreamová témata světové ani české sociologie a pozornost věnovaná analýze vězeňského světa je dlouhodobě problematizována (Wacquant 2002; Snacken 2015b). Situace však není zcela beznadějná, jelikož produkce studií zaměřených na oblast vězeňství se v posledních (minimálně) deseti letech postupně zvyšuje, a to i v českém kontextu. Rozvíjí se tím mezinárodní debata týkající se problematiky humanizace vězeňských systémů a otevírají se možnosti mezinárodní komparace. Český příspěvek však bohužel v této komparaci prozatím spíše absentuje.

Na pozadí mezinárodní diskuze obrátím pozornost k českému vězeňství a pokusím se nabídnout sociologickou expedici do světa za katrem³. Za expedici se často označují mise odehrávající se v dálných exotických krajích, do kterých se výzkumníci vypravují s cílem přinést zpět nové poznání (Pavlašek 2013). Pro to, abychom se mohli na takovouto expedici vydat, nemusíme cestovat stovky či tisíce kilometrů daleko. Stejně vzrušující a neobvyklou výpravu představuje i vězeňský výzkum odehrávající se v prostředí, které nám sice není vzdáleno geograficky, ale i přesto je kontakt vězeňského a okolního světa jen minimální (Dirga 2013).

² Gideon Sjober, Elizabeth Gill a Norma Williams uvádí, že se po druhé světové válce stalo z procesu humanizace klíčové (ústřední) téma, které se promítlo i do oblastí trestání, kde se z principu humanismu stal vedoucí motiv budoucích reforem. Autoři tak za pomyslný akcelerátor diskuzí o lidských právech označují nacistický holocaust (Sjober, Gill, Williams 2001: 12). Dominique Clément dokonce tvrdí, že agenda lidských práv představuje v Kanadě jeden z nejsilnějších „motorů“ sociálních změn (Clément 2016).

³ Katr je hovorové označení mřížových dveří typických zejména pro vězeňské prostředí.

Následující strany mé knihy představují pomyslný (na řadě míst i skutečný) zápisník dobrodruha, který se vydal do neznámého prostředí. Dobrodruha proto, jelikož každý terénní výzkum představuje určité dobrodružství (srov. Jeřábek 2019), a o vězeňském výzkumu to platí obzvláště.

Má dobrodružná expedice se odehrála v prostředí českých mužských věznic, kde jsem měl možnost provést rozhovory s odsouzenými, zaměstnanci věznic a zároveň získat vlastní zkušenost s vězeňským prostředím založenou na pozorování každodenního vězeňského života. Respektive těch oblastí každodenního života, které mi byly zpřístupněny.

Za nezbytné považuji již na tomto místě zmínit specifikum mého výzkumu, kterým je realizace výzkumu výhradně v mužských věznicích. Řada autorů v minulosti akcentovala odlišnost a specifickou mužských a ženských věznic (např. Fry 1827; Britton 1997; Nedbálková 2006a). K tomuto názoru se přikláním, a proto bych rád zdůraznil určité omezení prezentovaných výpovědí, které se vztahují pouze k mužským věznicím, a tímto způsobem musí také být pojmány. I přes uvedenou odlišnost je však možné nalézt společné charakteristické rysy mužských a ženských věznic, za které považuji zejména totální, formální a byrokratický charakter zrcadlící se v konceptech totální instituce⁴ a nacházející oporu v teoretických přístupech sociologie byrokracie a organizace.

Samotné cestě za brány českých věznic předcházela dlouhodobá rešerše literatury vedená snahou nalézt odpovědi alespoň na některé otázky, které jsem si kladl. Pomoc jsem hledal a nacházel

⁴ Goffmanův koncept totální instituce je kritizován právě za určitou „genderovou slepotu“ (Nedbálková 2006a: 9) a v reakci na tuto kritiku vznikl koncept tzv. „genderované organizace“ (Acker 1992), který při analýze vězeňského prostředí využila například Dana Britton (1997). I přes tuto kritiku je však koncept totální instituce pro studium vězeňského prostředí a jeho aktérů velmi důležitý a řada autorů a autorek jej ve svých výzkumech využívala a stále využívá.

nejen v sociologii, ale i v dalších vědách obracejících pozornost ke studiu vězeňského prostředí. Vědní obory penologie, kriminologie, filozofie a práva mi poskytly oporu pro porozumění povaze, charakteristickým rysům i specifikům prostředí, do kterého jsem se chystal vstoupit.

Za důležité považuji již v úvodní části zmínit změnu vnější diferenciaci českých věznic, která se odehrála v mezidobí od konce mého pobytu v terénu do publikace této knihy. Během svého výzkumu jsem měl možnost navštívit mužské věznice typu C, který až do roku 2017 označoval ostrahové věznice. Základní vnější diferenciaci českých věznic v této době zahrnovala ještě typ A (věznice s dohledem), typ B (věznice s dozorem) a typ D (věznice se zvýšenou ostrahou).

Od 1. 10. 2017 byla tehdejší diferenciaci nahrazena diferenciací novou, která člení české věznice na věznice se zvýšenou ostrahou a věznice s ostrahou. Věznice s ostrahou se dále dělí na oddělení s nízkým, středním a vysokým stupněm zabezpečení. Předchozí typ C by tak v rámci nové diferenciaci nejlépe odpovídal oddělení s vysokým stupněm zabezpečení věznice s ostrahou. V rámci mého výzkumu se dále jednalo výhradně o **věznice určené pro výkon trestu odnětí svobody**. Problematice diferenciaci českých věznic se budu dále věnovat v části popisující metodologii.

V předmluvě k této knize jsem zmínil své profesní působení na Ministerstvu spravedlnosti, během kterého jsem navštívil jak věznice s mírnějším režimem (dřívější typy A a B), tak věznice se zpřísněným režimem, respektive zvýšenou ostrahou (dřívější typy C a D). Dále také dvě ženské věznice. Jakkoli nepovažuji své „ministerské“ návštěvy věznic za prodloužení svého výzkumu ve smyslu dodatečného rozšíření datového souboru, pozitivně hodnotím možnost poznávat jejich vnitřní světy z jiné perspektivy.

Zároveň bych rád zdůraznil, že svůj výzkum považuji za parciální. Jsem si plně vědom omezených možností generalizace závěrů plynoucích z provedeného výzkumu. Cílem knihy není nalézt nezpochybnitelnou pravdu, ale přispět svým skromným dílem k hlubšímu poznání, pro mě stále do značné míry tajemného a fascinujícího světa. Doufám, že se kniha stane inspirativním i provokujícím referenčním rámcem, ke kterému se budou moci výzkumy zaměřené na obdobné téma vztahovat a případně s ním polemizovat.

Již v samotném úvodu knihy jsem možná některé čtenáře zklamal tím, že v ní nenabízím vlastní hodnocení procesu humanizace českého vězeňství. Co však nabídnout mohu, je analýza přístupů k definování pojmu humanizace na úrovni psaných dokumentů vážících se k českému vězeňství a také analýza způsobů, jakými klíčoví aktéři českého vězeňství vypovídají o jeho humanizaci, a způsobů, jakými reflektují dopady humanizace na vězeňskou každodennost. Zajímám se tedy o to, jak tyto aktéři humanizaci českého vězeňství vnímají, definují a jak k procesu humanizace přistupují.

Humanizace představuje jedno z ústředních témat českého vězeňství po roce 1989, které jej výrazným způsobem ovlivňuje, ale zároveň je v perspektivách aktérů vězeňského světa vnímáno jako velmi kontroverzní. Z perspektivy české sociologie je to však stále téma značně opomíjené, které přičemž může představovat (a dle mého názoru představuje) pomyslnou optickou čočku, skrze kterou lze oblast vězeňství nahlížet a detekovat případné nezamýšlené důsledky ovlivňující každodenní praxi českých věznic.

Za výše zmíněné klíčové aktéry českého vězeňského světa považuji odsouzené, příslušníky Vězeňské služby České republiky⁵ (zejména však dozorce), odborné zaměstnance (mezi které patří

⁵ Dle Nařízení generálního ředitele Vězeňské služby České republiky č. 5/2016 o zaměstnancích a příslušnících Vězeňské služby České republiky zabezpečujících výkon vazby, výkon trestu odnětí svobody a výkon zabezpečovací detence.

například psychologové, vychovatelé či speciální pedagogové) a zástupce z řad managementu jednotlivých věznic.

S uvedenou volbou klíčových aktérů koresponduje název knihy. Otázkou k diskuzi je, zda za aktéry byrokratické organizace počítat také vězněné osoby. Svůj výběr jsem podepřel Goffmanovým konceptem totalní instituce a Weberovou koncepcí byrokracie. V případě totalní instituce tvoří vězněné osoby jednu ze dvou klíčových skupin aktérů (druhou tvoří jejich dohlížitelé) a v případě Weberova pojetí byrokracie představují odsouzení klienty systému vězeňské správy.

Rozhodl jsem se, že do výzkumu nezahrnu administrativní pracovníky, jelikož je v českých věznicích administrativní část zpravidla oddělována od části s ložnicemi odsouzených (dříve se užíval pojem vězeňská cela, který byl postupně nahrazen pojmem ložnice) a administrativní pracovníci přicházejí do kontaktu s odsouzenými minimálně. Vzhledem k omezeným možnostem jsem tuto skupinu upozadil a zaměřil se primárně na aktéry, kteří se přímo podílejí na vytváření každodenní reality za mřížemi českých věznic. Ve výběru klíčových aktérů tak hrál primární roli jejich vztah k odsouzeným (odsouzení se stali zacilující skupinou), jelikož jsou to právě oni, kteří by měli být hlavními příjemci humanizace.

Samotný text knihy je rozdělen do dvou částí. V první nabízím čtenářům náhled do odborné diskuze nad vývojem vězeňství v českém i světovém kontextu a nad způsoby pojetí a definování humanizace vězeňství. Zvláštní důraz kladu na optiku sociologickou, jejíž část tvoří vybrané teoretické koncepty, se kterými pracuji. Následuje popis metodologie výzkumu, a ve druhé části poté předkládám interpretaci samotných zjištění a diskuzi vlastních limitů, respektive námětů pro budoucí obdobně zaměřené projekty.